

СВЕТЛАНА М. ТОЛСТАЯ
(Москва)

АНТИТЕЗА И АНТОНИМИЯ (на материале сербских пословиц)

Текст пословицы подходит для анализа антонимии, поскольку эксплицирует понятийную оппозицию. Лексическая антонимия представляет собой один из видов антитезы в пословицах; они обе выражают механизмы категоризации предметов и осмысления мира в соответствии с доминирующими стереотипами и прагматической (этической, нормативной, воспитательной) ориентацией говорящих.

Ключевые слова: сербский язык, пословицы, антитеза, антонимия, квазиантонимия.

В любом корпусе пословиц самый многочисленный разряд составляют изречения, построенные по принципу антитезы. При этом слова, манифестирующие противопоставляемые понятия, в лексической системе языка могут быть связаны разными отношениями. Это могут быть «классические» антонимы (*добро–зло, свой–чужой, сладкий–горький, легко–тяжело, начать–кончить* и т. п.), но чаще отношения между антитегически противопоставляемыми в пословице словами носят более сложный характер, и их семантическая связь не может быть подведена под строгое понятие лексической антонимии (ср. *мать–мачеха, волк–брат, молоко–вода, вода–огонь, вода–вино, ночь–день, Бог–черт* и т. п.). В настоящих заметках предлагаются некоторые наблюдения над логической и языковой структурой сербских пословиц, сделанные на материале двух сборников — классического собрания пословиц Вука Караджича (Караџић 1972) и «Старинного сборника сербских пословиц», опубликованного А. Гильфердингом (Гильфердинг 1868)¹.

¹ В публикации Гильфердинга воспроизводится часть обширной рукописи, хранившейся в библиотеке Францисканского монастыря в Дубровнике. Кроме сборника пословиц, составленного в 1697 г. и значительно отличающегося от коллекции

При изучении лексической антонимии исследователи исходят прежде всего из парадигматических отношений между словами и опираются на семантические свойства противопоставляемых слов и их толкования (Апресян 1995: 284–315). Синтагматические отношения антонимов (прежде всего их частая совместная встречаемость в тексте) оказываются на втором плане по той причине, что это свойство гораздо труднее учесть, оно не носит систематического характера и не может служить полноценным критерием антонимии. С этой точки зрения особый интерес представляют тексты антитетических пословиц, в которых эксплицируется противоположность сравниваемых понятий и которые поэтому можно считать диагностическими для изучения разных видов антонимии, квазиантонимии и других отношений противопоставления и способов их лексического выражения.

Свойство антонимии присуще в первую очередь предикатной лексике, поэтому наиболее многочисленные и самые «чистые» примеры антонимов составляют глаголы. Среди приставочных глагольных антонимов представлены как общеязыковые, так и окказиональные, свободно образующиеся по антонимической префиксальной модели, ср. *доћи–изићи*: Ако дође прав, не изиђе здрав; Ако дође крив, не изиђе жив; *доћи–iproћи*: Како дошло, онако и прошло; **Притисни срећу кадъ дође, за не тѣратъ е кад прође*; *доћи–отићи*: Наги смо на овај свијет дошли, наги ћемо с њега и отићи; На сну дошло на сну и отишло; *заћи–изаћи* (о солнце): Зашао па не изашао!; *радићи–одрађивати*: Једно ради а друго одрађује; *радићи–израдићи*: Ко ради, изради; *рећи–одрећи*: Ласно је рећи, него је мука одрећи; Која уста рекла, она и одрела; *научићи–одучићи*: Ласно је научити, него је мука одучити; **Тко хоће научитъ, трѣба му се е одучитъ*; *оженићи–раженићи*: Ласно се ожени, ал' се мучно ражени; *састаћи–растати*: У којим се опанцима састали у оним и растали; *затворићи–отворићи*: Уста затвори, а очи отвори; *замрсићи–размрсићи*: Што један луд замрси, сто мудријех не могу размрсити; *замрсићи–одмрсићи*: *Ако си самъ замършио, самъ и одмърши; *рећи–одре-*

пословиц Вука Караджича, рукопись содержит записи народных песен (1758 г.), краткий итальянско-сербско-русский словарь (1751 г.) и разные заметки и выписки духовного содержания (1760 г.). Сборник пословиц писан латиницей, однако, по мнению Гильфердинга, его источником был кириллический текст, о чем свидетельствует нарушенный алфавитный порядок. Публикация реконструирует исходный кириллический текст.

Далее примеры из коллекции Караджича даются без пометы, примеры из сборника Гильфердинга обозначаются астериском. Страницы или номера цитируемых пословиц не указываются, поскольку их можно найти по алфавиту.

ћи: Што рекох, не одрекох. Этот же тип антонимии манифестируют отглагольные именные дериваты типа *поздрав–одздрав*: Каков поздрав онаки и одздрав; *дар–уздарје*: Сваки дар иште уздарје; *скривен–оїкривен*: *Ние грѣхъ толи скривень, да напоконь неће бить одкривень.

Среди глагольных противопоставлений лексического типа к собственно антонимии могут быть отнесены, и то с оговорками, лишь немногие случаи, такие как *лећи–устїайїи*: Док једне козе не легну, а друге не устану; *сесїи–устїайїи*: Сјео, па не устао! (то же, что: Зашао, па не изишао! — о солнце); *мучайїи–говорїи*: Ко мудро мучи лијепо говори; *За говорене мързну, а за мучане гину (ср. в том же смысле: Бољу ћеш чути него ћеш рећи); *їочейїи–свршиїи*: Ко нагло почне нагло ће и свршити; *Ние тко почне, негъ тко свърши; *Ако не почнешъ, нећешъ и свършитъ; *їочейїи–довршиїи*: *Ако луди и почне, но не довърши; *родїи се — умреїи, рађайїи се — умираїи*: Ко се роди онај ће и умријети; Једном се рађа а једном умире; *свезайїи–одрешїи*: Ни свежи, ни одријеши; *їлакаїи — смејайїи се*: Често у вече плаче који се уз јутра смијао; *извирайїи–їонираїи*: Сви гледају откуда извире, а нико не гледа куд понире; *благосїљайїи–клеїи*: Није добро ни кога много благосїљају, а камо ли кога куну!; *омркнуїи–освануїи*: *Ако лажъ и омъркне, али не осване; *кварїи–градїи*: Једну цркву кварити а другу градити (последний пример по существу противопоставляет значения 'разрушать' и 'созидать').

Особую группу глагольных антонимов составляют конверсивы: *куїиїи–їродаїи*: За колико сам купио (лаж) за толико и продајем; *За мало самъ купио, а за мане ћу продатъ; *давайїи–узймаїи*: Једном руком даје а двјема узима; *давайїи–їримаїи*: *Не уломи вратъ тко свѣтъ дава, негъ тко свѣтъ прима; *служїиїи–зайоведаїи*: Ко не зна служити, не зна ни заповиједати. Блиско к конверсивам противопоставление «залогового» характера *осрамотїиїи — осрамотїиїи се*: Нико никога не може осрамотити, док се сам не осрамоти. Ср. также семантически тождественные глагольным субстантивные «ролевые» оппозиции типа *госїодин (госїодар)–слуга* или *домаћин–госїи*: Боље је бити господар у паљи него слуга у Нови; Ко је слуга није господар; Гост ће бити пак и отићи, али ће домаћин остати; Весео гост, а жалостан домаћин; У добра домаћина гости разблужени; а также *оїтац–син*: Какав отац, таки син; *мајка–ћерка*: Каква мајка онака и ћерка; Гледај мајку а узми шћерку; Родила мајка ћерку, да је научи вести; *Невольна мати и хћери є рада; *майїи–дейїе*: Док дијете не заплаче, мати га се не сјећа; *Мучећему дѣтету ни своя мати не разумѣ; *свекрва–снаха (невесїа)*: Свекрва се не сјећа да је негда и она снаха била;

Снаха у род, а свекрва у попрд; *Свекрва ни одь гніле ниє добра, а невѣста ни одь гніле, ни одь меда.

Большая же часть глагольных противопоставлений в пословицах не относится к общепризнанным типам антонимии и строится на оппозиции не основных признаков, входящих в толкование глагола, а признаков второстепенных или периферийных, или же сопрягает глаголы на основе коннотаций и оценок. Крайним случаем такого рода противопоставления можно считать антитетическую связь между близкими по смыслу глаголами, обозначающими одно и то же действие или состояние, но различную степень или интенсивность их проявления, ср. *цуриѣти–каѣаѣти*: Ако не цури, а оно капље; *мирисаѣти–смрдеѣти*: Ако не мирише, а оно барем не смрди; Нити зна шта смрди, ни шта мирише (в последнем примере различие касается не столько интенсивности, сколько оценки). К этим случаям близки пары *јахати–иѣти*: Боље је и на најрѣавијем коњу јахати него пјешице иѣти; *лизаѣти–ждераѣти*: Лиже као мачка, а ждере као вук; отчасти также *водиѣти–носиѣти* в пословице: Тешк’ оное кога воде, а још горе кога носе!, где состояния «ведомого» и «несомого» человека противопоставлены по степени его «немогности»².

Антитетически противопоставляются также действие и его результат, ср. *ударѣти–убиѣти*: Ако га је ударио, није га убио; *избиѣти–убиѣти*: Боље је бити и избијену него по све убијену; *јосејаѣти–јосејети*: Ко што посије то и пожње; Како посијеш онако ћеш и пожњети; *Едни су посаили, а друзи ће пожнѣтъ; *ѣражиѣти–находиѣти*: Шта је тражио то је и нашао; Ко што тражи, наћи ће; ’хотеть, требовать’ — ’получать’: Ко много пита мало му се дава; Болан се пита, а здравому се даје; *сејаѣти–никнуѣти*: Те се ко не сије, нека не ниче (в последнем примере глаголы противопоставлены еще и по каузативности).

К типу «квазиантонимии» в смысле Апресяна (Апресян 1995: 312–315) могут быть отнесены примеры, в которых противопоставляются глаголы с нейтральным и с «интенсивным» значением (например, *љубиѣти–мрзиѣти*: Боље се из даљега љубити него се из близа мрзити) или глаголы, противоположные по оценкам, но относящиеся при этом к разным денотативным областям, например, *миловаѣти–караѣти*: Кога Бог милује онога и кара, где один глагол выражает эмоциональное состояние, а другой — действие. Не являются антонимами в

² В другой пословице — Очи воде, а ноге носе — глаголы *водиѣти* и *носиѣти* и обозначаемые ими действия противопоставляются на основе совершенно иных ассоциаций: *водиѣти* понимается здесь не как физическое действие, а как действие интеллектуальное, определяющее направление движения (ср. рус. *ведущий*, *вождь*, *руководить* и т. д.), тогда как *нести* сохраняет физический смысл.

строгом смысле слова и пары типа *живеџи–умреџи*: Боље је поште-но умријети него срамотно живљети; *Боле є часно умрѣти, неголи зло живѣти; *џливаџи–џонуџи*: Некоме и олово пливје, а некоме и слама тоне; *имаџи–изгубиџи*: Имаш ме, не знаш ме! изгубиш ме, по-знаш ме; Није онај сиромах који никад ништа није имао, него онај ко-ји је имао, па изгубио. В этих примерах противопоставляется процесс, протекающий в некотором временном протяжении, и его мгновенное прекращение: умереть — значит 'прекратить жить', утонуть — значит 'прекратить плыть' (держаться на воде), потерять — значит 'прекратить иметь'. В случае *сџаџи–будиџи*: *Кадъ зла среџа спи, ти є не бу-ди — то же семантическое соотношение осложняется различием по каузативности.

Оппозиция *џеваџи–џлакаџи* обязана своей популярностью в по-словицах ассоциации первого действия с эмоциональным состоянием радости, второго — с состоянием горя или печали: Ако ми бране пје-вати, не бране ми плакати; Волим с мудрим плакати него с лудим пје-вати; Ако си ми узео појање, не можеш плакање; Дај ти мене плачи-друга, а пјевидруга је ласно наџи; Често у вече плаче који се из јутра смијао. То же смысловое противопоставление выражается парами *играџи–џлакаџи* (Играчка плачка) или *играџи–ридаџи* (Ваши играју а наши ридају), ср. также: Мачки је до игре а мишу до плача.

Для текстов пословиц с их прагматической установкой на утвер-ждение нормы и нормативных ценностей в высшей степени показате-льно то внимание, какое они уделяют противопоставлению слова и дела ('говорить'—'делать'), внешнего и внутреннего, физического и духовного. Оппозиция, в которой безусловная ценность признается за делом, получает в пословицах самое разнообразное выражение (как глагольное, так и именное): Ласно је говорити ал' је тешко творити; Ласно је заповиједати ал' је мучно извршивати; Јаче је џело него бе-сједа; Једна глава хиљада језика (ко зна много говорити); Мало бесје-ди ал' много твори; Уста су да зборе а руке да творе; Од речена до створена ка' од листа до корена; Жене су да зборе а џуди да творе; *Ако и зло чинишъ, добро говори; *Лџпо говорили, али мало сатвори-ли; *Мало створио, а веле говорио; *Мудра рука не чини све што реку уста; *Од реченога до створенога веле є.

Наряду с этим, дело, как и слово, может противопоставляться мысли (Боља је једна размишљена него стотина учињених; Што го-вориш, то мени, а што мислиш, то теби) и знанию (Ако чини што зна, оно не зна што чини; Све чини што зна, а ништа не зна што чини) или же входит в тройную оппозицию мысли, слова и дела (Једно ми-сли, друго говори, а треџе твори), ср. еще: *Първо помисли, а пак учи-

ни (али — пак говори). По смыслу и оценке близко к приведенным оппозициям логически более сложное противопоставление *умейи-имати*, поддерживаемое звуковой близостью глаголов: Боље је умјети него имати; Ја уміо а не імао, ја імао а не уміо (све једно је); Не пече питу ко іма, него ко уміје; *Първо да імашъ, а пакъ да умѣшъ. Очевидно, что умение в этом контексте манифестирует прежде всего дело, но подразумевает также и знание.

Одна из существенных смысловых оппозиций в системе пословиц — несоответствие желаемого и возможного, выражаемое антитетическим противопоставлением глаголов 'хотеть' и 'мочь': Ако не можемо како хоћемо, а ми ћемо како можемо; Богат једе кад хоће, а сиромах кад може; Сина жени кад хоћеш, а кћер удај кад можеш; *Съ синомъ гди хоћешъ, а съ хћеромъ (sic) гди можешъ; *Богатъ како хоће, а убог како може.

Предикативный по преимуществу характер антитетических и антонимических отношений проявляет себя не только в глагольных оппозициях, но и в сфере с у б с т а н т и в н о й лексики, как предметной, так и абстрактной. В самом деле, что такое антонимы-существительные? Это либо формальные или семантические девербативы или отадъективные дериваты, наследующие свои свойства и корреляции от соответствующих глаголов и прилагательных (*смех-плач, жизнь-смерть, начало-конец, молитва-проклятие, добро-зло, молодость-старость, здоровье-болезнь, богатство-бедность, богач-бедняк* и т. п.), либо — среди слов с пространственным или временным значением — параметрические оппозиции, обозначающие крайние точки соответствующих шкал, например, *восток-запад, небо-земля, ночь-день, утро-вечер, лето-зима* и т. п. В пословицах круг субстантивных «антонимов» значительно шире, чем в лексической системе языка, и это, безусловно, объясняется прагматикой жанра, его символично-назидательным характером. Например, в сфере обозначений времени могут противопоставляться не только полярные на временной шкале отрезки, но и отрезки или точки, лежащие по одну сторону оси и ассоциирующиеся с другими (не временными) смысловыми категориями, ср. *данас-суйра* ('реальное'—'потенциальное'): Боље је данас јаје него сјутра кокош; Боље (је) данас пет него сјутра шест; Данас чоек сјутра црна земља; Данас јесмо, а сјутра нијесмо; Што се данас може учинити, сјутра је доцкан; *Што данасъ не буде, битће заутра; *лейо-јесен* ('труд'—'плоды труда'): Ако љето не даде, јесен нема часа; *јуйро-дан* ('начало'—'целое'): Из јутра се види какав ће дан бити; *вечер-дан*: У вече се дан хвали; *дан-месец* ('часть'—'це-

лое'): Боље је бити пијевац један дан него кокош мјесец; *дан–година*: Лете данци као ријека, а годишта као ништа.

В поле пространственных понятий обращают на себя внимание, помимо «классических» антонимов (типа *узбрдица–низбрдица*, *узгорица–низгорица*, *низ воду — уз воду*: Што пође низ воду, не врну се уз воду), оппозиции 'дом' — 'не дом', т. е. противопоставление своего, освоенного пространства и чужого, внешнего мира: На путу ружица, а код куће тужица; Боље је на путу одријети него на дому покарати; Свуда је проћи, ал' је кући доћи, а также оппозиция 'дом'–'могила' (т. е. 'обитель живого' — 'обитель умершего'): Ближе сам гробу него дому; Данас у дом, а сјутра у гроб; Муж жену коротује од дома до гроба, па од гроба до дома. Ср. также *колевка–гроб* (локус родившегося — локус умершего): *Кадъ врагъ не удре колебкомъ, тако и удре гробомъ.

Конкретная лексика в пословицах, как правило, выступает не в своем первичном (предметном) значении, а в качестве манифестанта некоторых «идеологем» или определенных свойств своих денотатов. Например, в пословице: Ако је трава покошена, остало је коријење; *трава* и *корни* не просто обозначают части растений, находящиеся одни над землей, другие — под землей (в этом прямом смысле они могли бы претендовать на статус условных антонимов, противопоставленных по признаку «верх–низ»), а выражают некие абстрактные сущности — видимое и невидимое, явное и скрытое, поверхностное и глубинное и т. п. В пословице: У Бога су вунене ноге, а гвоздене руке; шерсть и железо противопоставляются отнюдь не как разные виды материи, а как знаки свойств «мягкий» и «жесткий», которые в свою очередь трактуются не в прямом, физическом, а во вторичном, абстрактном, этическом смысле: Бог невидим и неслышен («мягко ходит»), но сурово наказывает за грехи (карает «железной рукой»).

Особенно ярко это свойство пословичной «антонимии» сущительных демонстрируют соматизмы. Хотя *голова* и *ноги* могут трактоваться и как обычные антонимы, обозначающие соответственно верхнюю и нижнюю часть тела, в пословицах они выступают прежде всего в своих «функциональных» значениях: голова — как «орган» мысли, ноги — как «орудие» физического действия: Тешко ногама под лудом главом! (ср.: Ако нема памети, оно има ноге; Ко нема памети, има ноге). Превосходство ума над физической силой выражает пословица: *Што якос' не може, паметь учини; ср. также: Боља је унча памети, него сто литара снаге; Боље је с памећу него са снагом (радити). При этом интеллект (ум) не отождествляется с мозгом, а противопоставляется ему как нематериальное начало материальной

субстанции, ср.: Боља је унча ума него сто бадања мозга. Опозиција *голова–хвост* исходи из других карактеристика тела, наделяју главу статусом главног «члена», а хвост — второстепенног и подчињеног: Ако не ухвати за главу, за реп никад; Ђе је више репова ту је мање глава; Тешко глави, кад реп заповиједа!; Реп глави не заповиједа.

Антитеза *глаза–уши* (како и *зрение–слух, видети–слышать*) јавно отдаје предпостепенност зренију (глазам) како источнику боље доверљивој информацији о миру по сравноњу со слухом: Више ваља вјеровати очима него ушима; Боље је вјеровати својим очима него туђим рјечима; *Далеко е одь чувенога до виденога; *Одь зла села веће зла виде очи, него чую уши. Зрение непосредственно сазувається с интелектом и чувственој сферой: Ђе очи гледају ту је и памет у послу; Ђе очи гађају ту и памет; Кад су очи пуне и срце је сито; Што око не види, срце не зажели; Што га није на очи, није га ни на срцу; Ко је далеко од очију, далеко и од срца; У кума су велике очи али малено срце; Очи су да гледу а ноге да греду; Очи воде, а ноге носе. Вместе с тем, зрительные впечатления могут оцениваться како поверхностные, дающие лишь «видимость» предмета и не раскрывающие его сущности, ср.: Ушима, а не очима ваља се женити (т. е. при выборе невесты не следует руководствоваться ее внешними данными).

Јзык и рот (уста) фигурирају у пословицама только како органи речи и ее «заместители» и како такые могут противопоставляться, с одной стороны, действию (*слово–дело*): Уста су да зборе а руке да творе; *Широкѣх е уста, а тѣснѣх рука; *Мудра рука не чини све што реку уста; Јаче је ђело него бесједа; Ласно је говорити ал' је тешко творити; Рјетко истину говорим, а још ређе истину творим; а с другой стороны, — уму и сердцу како «органам» внутреннего мира человека, носителям его истинных мыслей и чувств: У устима мед, а у срцу јед; Што на ум (дође), то (и) на уста; Што устима мени, што срцем, теби; Једно му је на срцу а друго на језику; *Ако е езикъ сагрѣшио, није сѣрце; *Што у сѣрцу, то-й и на језику; *Што е у глави трѣзной, то е у језику пьяну. Многословие наделяется однозначно отрицательной оценкой и противопоставляется како физической, тако и интеллектуальной деятельности: Уста затвори, а очи отвори; Једна глава хиљада језика (кад ко зна много говорити).

Не имея возможности рассмотреть здесь другие виды субстантивной антитезы в пословицах и оставшиеся в стороне разновидности адъективной антонимии и антитезы, ограничимся их выборочным обзором. В сфере животных противопоставляются, во-первых, антагонистические виды (*вуци–овци*: И све овци и сити вуци; Ми о вуку, а вук те у овци; И бројене овце курјак једе; *мачка–миши*: Ђе није мачке

ту су и миши господари; *вук–йас*: Кад идеш вуку на част, поведи пса уза се), во-вторых, види домашнего скота по «функциональному» признаку (*крава–во*: Боље је за годину волом него сто година кравом; *магарац–коњ*: Ће се коњи играју магарци мртви падају; Брже је његово магаре него другога ат; *коза–овца*: Чим се коза дичила тим се овца срамила (што је дигла реп); Ја дерем јарца, а он козу); в-третьих, види, различајући се по свому рангу и статусу (*кукавица–соко*: Боље је кукавицу у руци но сокола у планини; *врана–соко*: Из вроне што испане, тешко соко постане; *врабац–соко*: *Боле е имати врапца на руци негъ сокола у пољу; *змија–гуштер*: Кога змије клале, и гуштера се боји), и, наконец, различајући се по половому признаку (одновременно и по оценке), ср. *йеџао–кокош*: Боље је бити пијевац један дан него кокош мјесец; *коњ–кобила*: Ко може и коњ му може, а ко не може и кобила му посрће.

В отличие от языковой антонимии, антитеза может сопрягать объекты по принципу метонимии или синекдохи (часть–целое). В первом случае окказиональными (или «функциональными») антонимами становятся, например, *глава–капа*: Док је глава, биће капа; *брада–чешаљ*: Ко има браду он ће наћи и чешаљ; *йрстџен–йрстџ*: *Ако су се прстени изгубили, али су прсти остали; *седло–коњ*: Брже седло него коњ; *клинац–йойкова*: Ко жали клинац, изгуби поткову; *кола–коњи*: На чијим се колима возиш, онога и коње хвали; *дим–огањ*: Ниједан дим без (мало) огња није; *месо–кости*: Твоје месо, а моје кости; Ко изије месо ваља и кости да глође; *крава–йтеле*: Чија је крава оног и теле. Во втором случае антитетически противопоставляются целое и его часть, ср. *йрстџ–рука*: Ко прст да, и руку ће дати; Прст му само пружи, ухватиће те за цијелу шаку; *коза–рог*: *Ако би коза се таяла, али ю рог не таи; *вратиа–кућа*: Ако ти укажемъ врата, наћешъ (sic) кућу; *дан–месец*: *Ако мџсецъ кой данъ изгуби, не изгуби га годиште.

Еще один самостоятельный тип антитезы в текстах пословиц составляют «внутривидовые» оппозиции когипонимов, различающихся по признаку размера, по степени значимости или ценности денотата, например, противопоставляются золото как высшая ценность среди драгоценных металлов и серебро как меньшая ценность — *злато–сребро*: Боље злато и поиздерато него сребро из нова ковата. Ср. еще оппозицию *злато–ђубре*: Зна се злато и у џубрету, в которой принадлежность золота к металлам становится вообще нерелевантной, а остается только ценностная оппозиция: «нечто наивысшей ценности — нечто, не имеющее никакой ценности» (аналогично *хлеб–мекиња*: У сваком хљебу има мекиња). К этому же типу можно отнести противо-

поставления *злато–звожђе* (металлы): Златан кључић гвоздена врата отвара; *врећа–џорба, кеса–џорба* (контейнери): Боље је врећу отрести него торбу начети; Кум кеса, а торба пријатељ; *локва–кладенац, бара–море* (водоеми): *Искать локве, оставивъ кладенацъ; Ко се у бари удави, оном море не треба; *кошуља–кожух*: *Ни лѣти у кошулі, ни зими у кожуху; *ѡй–дијак* (церковные лица): *Тко може хранитъ попа, може и дьяка; *хлеб–со, каша–млеко, масло–брашно* (виды пици): Кад има хљеба, нема соли; кад има соли, нема хљеба; Кад је каше, није млијека, а кад је млијека, није каше; Кад је масла, није брашна, а кад је брашна, није масла; *сунце–месец* (светила): Кад ме сунце грије, за мјесец не марим.

Предмети (и предметные имена) могу противопостављати се по признаку «сакралное–профанное», ср. *икона–лоѡаѡа*: Из једнога дрвета икона и лопата; *олѡар–ѡећ, црква–ѡећ*: Ко олтара не види, и пећи се клања; Ко није виђео цркве, и пећи се клања; *Бог–људи*: *Може се людемъ лагати, а Богу не може; *Ни Богу, ни людемъ не валя не угодити; *Не може се и Богу и людемъ угодити.

Большинство пословиц, как видно из приведенного материала, строится не на одной, а на двух и более антитезах, за которыми может скрываться еще одно, имплицитное противопоставление. Так, например, в пословице: Боље је кукавицу у руци но сокола у планини (имати) за двумя оппозициями: *кукавица–соко* и *у руци — у планини* прочитывается главное для поучительного смысла пословицы противопоставление 'реального' — 'потенциальному (виртуальному, мнимому)' как более ценного менее ценному.

Исследователи-лексикологи неизменно подчеркивают собственно языковую (семантическую) природу лексической антонимии, исходя из того, что «противоположных явлений или вещей не существует» (Апресян 1995: 284). Материал пословиц, в которых лексическая антонимия оказывается одним из видов антитезы, заставляет взглянуть на это явление несколько шире, с позиций когнитивного подхода, и увидеть стоящие как за антонимией, так и за антитезой, единые механизмы категоризации предметов и явлений действительности и способы их осмысления в соответствии с господствующими стереотипами и прагматическими (этическими, нормативными, воспитательными и т. п.) установками носителей языка.

Литература

Апресян 1995: Ю. Д. Апресян. Лексические антонимы // Ю. Д. Апресян. Избранные труды. Т. 1. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. М., 1995. С. 284–315.

Гильфердинг 1868: А. Гильфердинг. Старинный сборник сербских пословиц (Публикация и предисловие А. Гильфердинга // Известия Императорского географического общества. СПб., 1869. Т. 2. С. 117–224.

Караџић 1972: В. Стефановић-Караџић. Српске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи. Издао их Вук Стеф. Караџић. Београд, 1972.

Резиме

Светлана М. Толстој

АНТИТЕЗА И АНТОНИМИЈА (на материјалу српских пословица)

У раду се анализирају антитеза и антонимија на корпусу класичних збирки српских пословица — збирке Вука Караџића (Караџић 1972) и *Старог зборника српских пословица* А. Хилфердинга (1868). Текст пословица експлицитно супротставља појмове, те је погодан за проучавање разних видова антонимије, квазиантонимије и других односа супротности, као и способности њиховог лексичког изражавања. Лексеме које у језичком систему означавају супротне појмове могу бити повезане различитим односима: то могу бити класични антоними (*добро–зло, лако–тешко*), али могу имати и сложенији карактер, те њихова семантичка веза не мора бити подведена под строги појам лексичких антонима (нпр. *мајка–маћеха, вук–браћо, млеко–вода*). Лексичка антонимија произилази најчешће из парадигматских односа и ослања се на семантичка својства супротстављених речи, док су синтагматски односи у другом плану. Својство антонимије присутно је у пословицама најчешће код глаголских лексема, преваходно у примерима творбе глагола по антонимском префиксалном моделу (*доћи–проћи, заћи–изаћи*). Посебну групу глаголских антонима чине тзв. конверзиви: *купићу–продаћу, даваћу–примаћу*. Већину примера не чини општепризнати тип антонима, нити су они увек засновани на опозицији основних обележја, већ се антонимија често базира на другостепеним или периферним обележјима. Текстови пословица имају прагматичну функцију утврђивања норми и нормативних вредности, па је честа антонимичност између речи и дела (*говорићу–радићу*), спољашњег и унутрашњег, физичког и духовног, жељеног и могућег (*хтећу и моћу*) итд. Суштински предикативни карактер антитетичких и антонимијских односа не испољава се само у глаголским опозицијама, него и у именичкој антонимичности, како предметној, тако и апстрактној. Именичка антонимичност јавља се као супротност формалних или семантичких девербатива и деадјективних деривата (*смех–плач, живој–смрт, добро–зло, младосћ–старосћ*), или уводи речи са просторним и временским значењем — параметричке опозиције (*исток–запад, јутро–вече*). Лексеме се не користе у примарном, предметном значењу, већ као манифестација „идеологема“ и изражавају апстрактна значења. Антитеза може повезивати објекте и по принципу метонимије или синегдохе (део–целина). Већина пословица заснива се на два антитезама или на више њих, иза којих се скрива још нека, имплицитна супротност. Лексичка антонимија представља један од видова антитезе у пословицама. Антонимија и антитеза служе као механизми категоризације предмета и представљају испољавање способности осмишљавања у складу са доминантним стереотипима и прагматичком (етичком, нормативном, васпитном) оријентацијом говорника.